

*І.А. Коляда
(м. Київ)*

ІВАН ФРАНКО ПРО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

Суперечливість історичного процесу в його складній діалектиці та проявах вимагає від суспільних наук вийти на якісно новий рівень осмислення минулого.

У сучасному українському суспільстві, що в умовах глобальних трансформацій стало на шлях розбудови незалежної держави, надзвичайної ваги набуває формування національної свідомості у широких верств населення, вироблення державницького мислення, патріотизму, певних алгоритмів поведінки, особливо молодого покоління. При цьому йому доводиться долати не тільки зовнішні впливи, а й інерцію самих мас, пасивну або навіть деструктивну позицію певної частини політичної та інтелектуальної еліти. Події початку XX ст. засвідчили, що в Україні почала інтенсивно формуватися політична нація.

Тому актуальним є вивчення ролі титанів духу української нації – таких, як Іван Якович Франко – й їхнього вкладу у розвиток її ідентичності, в формування національної інтелектуальної еліти.

Наукова мета даної статті полягає у тому, щоб на нових теоретико-методологічних засадах, критично переосмисливши та подолавши стереотипи радянського франкознавства, розкрити вплив суспільно-політичної позиції та творчого доробку мислителя на процес формування національної самоідентичності української інтелігенції наприкінці XIX – початку XX ст.

Вагомий внесок у дослідження проблеми формування української нації й у вивчення науково-теоретичної спадщини І.Франка внесли такі дослідники, як М.Грушевський, І.Лисяк-Рудницький, Р.Шпорлюк, Б.Кравченко, Я.Грицак, О.Субтельний, А.Катренко, В.Сарбей, О.Реєнт, Я.Ісаєвич, Г.Касьянов, П.Магочій, Н.Шип, О.Дей, М.Возняк, І.Журавська, Т.Гундорова, О.Забужко та ін.

Цілком погоджуюсь із висновком дослідників про те, що XIX ст. і початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху й національного відродження. "Те, що заповнює історію XIX віку, – відродження національностей, державних і недержавних, і боротьба за рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання..."¹.

Розгортання у XIX ст. національних рухів, втягнення в загальноєвропейські суспільні процеси народів, які доти були пасивним матеріалом історії, весь цей запущений у хід капіталістичною формацією "націогенез" являли собою становлення нових свідомих та самосвідомих колективних суб'єктів історії. Ці факти розкрили істинний масштаб світогляду І.Франка².

Практично у всіх працях, присвячених етногенезу й формуванню націй, автори намагаються з'ясувати домінуючі чинники цих синтетичних, багатшарових процесів, показати їх взаємодію та реальні й латентні прояви.

Функцію свідомої, цілеспрямованої духовно-культурної діяльності, покликаної виплекати "чуття єдиної родини", як зазначає О.Реєнт, беруть на себе представники творчої еліти. Й тому він вважає, що "основну роботу у витворенні цієї культурної цілості (йдеться про "етнічну націю") виконали інтелектуали (історики, літератори, лінгвісти). ...Політико-адміністративні, економічні та інші чинники долучалися до цього ідеологічного й культурного проекту, який виконувала передусім культурна еліта"³.

XIX ст. позначене фундаментальними зрушеннями в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбуваються становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу.

Необхідною умовою повноцінності цього процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. На українських землях, що перебували під контролем офіційного Відня, в силу існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства у політичне життя країни, зростання його національної свідомості⁴.

Об'єктивні реалії були такими, що саме Галичина – цей "український П'ємонт" – щоразу, коли в історії українського народу відбувалися доленосні події, засвідчувала не лише готовність заявити власну волю, а й робила це. І.Лисяк-Рудницький у цьому питанні фокусував увагу якраз на співпраці наддніпрянців і галичан у піднесенні національної свідомості: "Галицький ґрунт був радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження у Галичині, майже без винятку надходили з Наддніпрянщини"⁵. Академік О.Пріцак розглядає українське національне відродження як феномен динамічний, позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону⁶.

Українське національне відродження нерозривно пов'язане з літературним життям, діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, які вивчали й популяризували вітчизняну історію, народну творчість, культуру, рідну мову⁷.

Протягом XIX ст., включно до франківського періоду, новітня українська національна культура, яка, головним чином, була зайнята нарощуванням та зміцненням повної структури, притаманної культурам розвинених націй, не була ще достатньою для випродукування на власному ґрунті іманентної інтелігенції. А проте українство для всіх трьох поколінь, що творили ту культуру вже не як "обласну", а як, власне, національну, – "братчиків", "громадівців" і "Молодої України" – було свідомим переконанням, за визначенням М.Грушевського, "національним віросповіданням", "ідеологією". Особливістю висвітлюваного періоду була двоїстість культурної приналежності української інтелігенції⁸.

Загальновідомо, що осередками, в яких акумулювалася внутрішня енергетика національного відродження на початковому його етапі, стали Харків, Полтава, Ніжин, трохи згодом – Львів і Перемишль, а на рубежі XIX–XX ст. – обидві російські столиці, де існувала елітарна українська діаспора.

Початок XIX ст. ознаменувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізулося культурно-освітнє життя, шириться революційний рух. Потужним каталізатором українського відродження стала діяльність Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького – засновників "Руської трійці". У руслі даної теми значення їх просвітницьких зусиль, а також появу альманаху "Русалка Дністровая" найкраще оцінив І.Франко: "... "Русалка", вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського, підносить... протест против розполовинення одного народу між дві держави"⁹. Частина української молоді взяла участь у повстанні 1830–1831 рр. Вступивши до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси власного народу. Продовжувалася боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. їх громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття та Північної Буковини і надання цьому утворенню широкій автономії в складі Австрійської імперії.

Вагому роль у формуванні національної самоідентичності української інтелігенції відіграв Великий Каменяр. "Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими – українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції", – заявляв митець¹⁰.

Творчою діяльністю Івана Франка – письменника, мислителя, вченого – зроблено титанічний, як для одної людини, внесок у духовну культуру, що далеко виходить за межі, виключно культурно-національні. За рівнем же й масштабністю викарбуваного в цій діяльності творчо-індивідуального, особистісного начала вона постає, безперечно, найяскравішим явищем української культурної історії останньої чверті XIX – початку XX ст. Величезним було значення Франкової діяльності також і в справі висвітлення попередніх періодів культурного життя народу та у закладенні тих духовних підвалів, на яких ґрунтувався процес розвитку національної ідентичності української інтелігенції. "Велетнем думки і праці" влучно назвав мислителя один із фундаторів наукового франкознавства М.Возняк. Найавторитетніші вчені України й зарубіжжя не раз порівнювали українського титана, людину енциклопедичних знань та універсальних зацікавлень із відомими діячами епохи Відродження. Вражаючим є коло тих ділянок гуманітарної діяльності, на яких Франко не просто працював, а залишив вагомий, тривалого значення здобуток: від красного письменства в усіх можливих у ньому формах діяльності й жанрах до історії, економіки і філософії, від фольклору (у всеслов'янському та ширшому обсязі) й етнології до проблем мовознавства, а навіть і окремих аспектів природознавства¹¹.

Особливі виміри має постать Франка-літературознавця, перед зором якого вся світова література від найдавніших точок свого зародження та до найновіших для його часу явищ була розкритою книгою, в якій він не оминув увагою практично жодної сторінки. Додати до цього й працю публіциста на різних її зрізах, починаючи від багаторічного щоденного газетярства та закінчуючи об'ємними науковими трактатами, що визначали розвиток політичної думки у тогочасній Україні. "Сорок літ невсипучої, вичерпуючої, всесторонньої праці, яку при інших обставинах робить цілий гурт людей..." – розмірковував з приводу Франкової діяльності М.Євшан – один із представників української інтелігенції у 1913 р.¹² Втім, у цьому захопленому міркуванні взято до уваги лише кількісний бік зробленого. Тим часом жоден "гурт людей", як-от, приміром, із тогочасного львівського Наукового товариства імені Шевченка, не спроможний був сумою своїх знань замінити унікальної глибини, гостроти й проникливості Франкової думки, неосяжних для когось іншого горизонтів його бачення¹³.

Мислитель і митець із феноменальним потугою самоусвідомленням, Франко в ступені самоідентифікованості більшому, ніж будь-хто інший з українських діячів XIX – початку XX ст., відчував та мислив себе носієм національних духовних рис, як і рівним чином, невід'ємною часткою великого народного цілого. Письменник неодноразово висловлював міркування й погляди, які дозволяють гадати, що у багатовіковому історичному шляхові народу з минулого в прийдешнє він беззастережно вбачав усю повноту втілення національної самосвідомості та волі – сили, яка задає рух українській спільноті. Герой Франкової творчості був завжди на цьому шляху й у моменти, коли доходило до найповнішого ототожнення його з автором, не тільки не замовчував свого "мужицтва" (народного походження) та свого українства, а й свідомо підкреслював їх: "... Я син народа, Що вгору йде, хоч був запертий в льох. Мій поклик: праця, щастя і свобода, Я є мужик, пролог, не епілог"¹⁴.

Характеристики належності свого героя до відповідної нації та суспільної верстви в історичний період, коли особливо активізувався процес самовизначення останніх, становили важливу проблему, до якої Франко неодноразово повертався у своїй

творчості. Й остаточно вирішував її таким чином, що відхилив можливість "безнаціонального" служіння культурному, мистецькому, суспільному поступові взагалі та обирав свідомий обов'язок іти до духовних вершин разом зі своїм народом, вписуючи українство останнього, а в ньому й через нього і своє власне, у книгу світової історії¹⁵.

Франкова прозова спадщина має також неабияке значення для розуміння процесу формування національної самоідентичності української інтелігенції. Ще наприкінці 1870-х рр. у нього виникає задум "в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. ін." Впродовж 1880-х рр. чимало зразків активної праці новеліста з'явилося друком, переважно на сторінках періодики. В 1890 р. вийшла у світ прозова збірка Франка "В поті чола. Образки з життя робучого люду". Два десятки творів, тут зібраних, подали барвисту панораму сучасної для автора дійсності. Це життя й побут селянства, дрібних ремісників і заробітчан, міських службовців, колізії, пов'язані з пошуками нужденного заробітку та відстоюванням прав власності, з першими кроками в пізнанні світу ("Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", "Оловець"), з любовними пристрастями тощо. Серед творів збірки – ті, що містять спроби поглибленого психологічного аналізу (як-от: "На дні", "Маніпулянтка"), позначені гумористичними або сатиричними нотками ("Довбанюк", "Історія моєї січкарні"), історії, у різний спосіб позначені відтінком трагізму ("Оловець", "Цигани", "Сам собі винен").

Ближче до рубежа XIX–XX ст. І.Франко, озброєний глибокими суспільно-історичними знаннями, відчув ситуацію, в якій окреслилися нові можливості для українського національного розвитку. Аргументовано й пристрасно зазначав він про це у статтях "Ukraina ingredienta" (1895, рецензія на книгу Ю.Бачинського), "Поза межами можливого" (1900), "Подуви весни в Росії" (1904), "Одвертий лист до галицько-української молоді" (1905). Сподівання таких можливостей стаюли також імпульсом для створення поеми "Мойсей", ряду інших поетичних творів¹⁶.

В "Одвертому листі до галицької молоді" І.Франко так писав про завдання української еліти: "Перед українською інтелігенцією відкрився тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися". Виявляючи дар передбачення, визначний публіцист, письменник і громадський діяч перестерігав, що Україна буде іграшкою в чужих руках „без власних шкіл і без виробленої, освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично бороти стяг та приложеної до місцевих потреб, свободної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах і репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі...". Критично, а то й іронічно налаштований до особливостей суспільного життя в Галичині та Буковині, І.Франко ставив дуже точні діагнози і водночас давав дійові рецепти: падіння „китайської стіни", що розділяє український народ, вимагає вищого рівня літератури й преси у цих регіонах, ширшого світогляду, не декларативного патріотизму, а поважного та справжнього народолюбства, не інерції, а критичної праці думок і готовності на ділі, навіть з ризиком для себе, реалізувати власні

громадянські права. Він закликав галичан та буковинців заховати свою амбітність, "пофарбування європейськими фарбами при основній малоосвітності та некультурності" й готувати себе до спільної з наддніпрянцями роботи в ім'я всієї України. Мислитель наголошував, що через діяльність представників інтелігенції буде підноситися "інтелектуальний рівень та етичне вироблення цілих мас народу"¹⁷.

Концентроване уявлення Франкового бачення проводиря нації (яким має виступати у розумінні поета інтелігенція) може дати поема "Мойсей". І хоча її образи не є прямою алегорією України, однак широка історіософська проблематика цього твору, безперечно перегукується з історичною долею національної справи останньої, з одним із вирішальних її моментів.

В історії європейської культури дуже мало випадків, коли авторові вдавалось би так сконденсовано й повно охопити весь свій духовний шлях, оформити в самосвідомості своє внутрішнє життя. Як довів М.Бахтін, у строгому сенсі слова таке можливо лише стосовно іншого, і то посмертно, коли природна викінченість його земного буття дає змогу здійснити повноцінну естетизацію особистості, "закріплення й завершення її в естетично значущому образі"¹⁸. Феномен "Мойсея", до якого поет йшов протягом усієї своєї творчої, – у тому, що він писався в умовах екстремальних, у передчутті невідворотно-близького психічного зламу, отже, духовної смерті. Ця обставина дозволяє оцінювати твір як абсолютно достовірне джерело для вивчення Франкового світогляду, як «пряму мову» його духу¹⁹. Дослідник С.Гаєвський цілком справедливо і точно визначив, що «поема в цілому містить у собі філософсько-психологічний трактат у поетично-образній формі»²⁰.

Ми не в змозі через обмежений обсяг статті детальніше проаналізувати ідейно-філософський зміст твору, його родову та жанрову природу. Обмежимося лише деякими, але принциповими констатаціями у контексті проблеми, яку висвітлюємо. Так, симптоматичним в ідейному аспекті є вже саме звернення І.Франка до особи Мойсея – творця національної релігії й одночасно першої у стародавньому світі, власне, національної історії. Крім того, що найважливіше в даному сенсі, ця історія для поета, вихованого західноєвропейською літературною традицією ХІХ ст., являла міфологізовану модель, канонічний взірець якісного переродження етнічної маси у новий тип спільноти (націю) зусиллями пророка-будителя. Невипадково, що становлення і розвиток національної ідеї в духовній культурі Європи ознаменовано цілою низкою різномовних "Мойсеїв". Окремі національні культури у ході своїх етнозахисних рухів та боротьби адаптували, інтерпретуючи на ґрунті відповідних власних історій, цей класичний еталон націотворення. В цьому ряду стоїть і Мойсей "український" – І.Франка²¹.

Будучи все життя борцем за суспільно-економічний та культурний поступ, учений разом із тим застерігав українську інтелектуальну еліту від доктрин, котрі ігнорують чи відсувають на другий план питання національне. Таку доктрину вчений побачив у зміцнілому на той час "марксистському соціал-демократизмі", зазначаючи: "Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожою протиположністю усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху...". Автор не знаходить виправдань такій та подібній до неї безнаціональній позиції: "Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації"²². Тривожило його не тільки питання національне. Не зрікаючись своєї тривалої причетності до "широколюдського", соціалізму мислитель не міг не відгукнутися зі своєю критикою, зокрема у статтях "До історії соціалістичного руху" й "Що таке поступ?", на ті конкретні

та на той час ідеологічно потужні його форми, які набували значення майже "нової релігії", проте програмою своєю несли загрозу свободі людської особистості. Франко розвінчував ідеал такого гатунку соціал-демократії, що передбачав, як йому здавалося, "всеможну силу держави", хоч ніби й "народної": "... Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою"²³. В цитованому трактаті ("Що таке поступ?") автор розглянув різні, спрямовані на досягнення "поступу" концепції суспільного устрою – соціальний дарвінізм, анархізм, федералізм, комунізм, соціалізм, висловив свої застереження щодо кожної з них. І зрештою, як висновок, подав те розуміння "поступу", яке в тих чи інших поняттях неодноразово формулював у своїй творчості та яке звернуто до людини, до її кращих духовних і душевних начал: "Скріплення, уточнення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отес основна підвалина всякого поступу, без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому"²⁴.

Отже, цілком справедливим є висновок, що І.Франко, перебуваючи у постійному діалозі зі своєю власною совістю, пройнятою захопленням та "вірою в західно-європейські ідеали", застерігаючи проголошував, що не можна будувати людське співжиття на принципах "формальної релігії, основаної на догмах ненависті та класової боротьби"²⁵. "Признаюся, – з прикрістю зазначав він, – я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого щиро людського соціалізму, опертого на етичній, широко гуманній вихованню мас народніх, на поступ і загальній розповсюдженню ... людської і національної свободи", а не на "партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будучини"²⁶.

Цей суспільно-політичний заповіт мислителя й визначав практичну програму боротьби української інтелектуальної еліти за самореалізацію нації.

Отже, центральною ідеєю І.Франка, його світогляду був науковий пошук істини, зокрема рушійних сил людського поступу. Віддаючи належне діалектичному мисленню Гегеля та "економічному матеріалізму Маркса", він намагався самостійно і небезуспішно відшукати відповіді на ці питання. Для суспільно-філософської концепції вченого характерне поєднання онтологічних, гносеологічних та морально-естетичних проблем при аналізі розвитку людського суспільства у цілому й людини як особистості зокрема. Слід ще раз підкреслити, що для нього незаперечним було те, що у становленні нації новітнього типу з народу, який "мовчить", вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в маси національну ідеологію. Сам мислитель був взірцем виконавця цієї місії²⁷.

Таким чином, філософські, соціально-політичні та морально-естетичні шукання І.Франка, будучи, присвяченими ідеї боротьби за розвиток народу на принципах свободи і демократії, відіграли неабияку роль у формуванні національної самоідентичності вітчизняної інтелігенції й перетворенні українців на політичну націю, виводячи їх національно-визвольний рух на якісно новий рівень на рубежі XIX–XX століть.

¹ Франко І. Поза межами можливого // Збір. тв.: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.45. – С.291.

² Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – Т.1. – К., 2002. – С.68.

³ Ресніт О. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. – К., 2006. – С.10–11.

- 4 Політична історія України. – Т.1. – К., 2002. – С.70.
- 5 *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.147.
- 6 Цит. за: *Ресніт О.* Вказ. праця. – С.12.
- 7 Історія української культури: У 5-ти т. – Т.4. – Кн. 2. – К., 2005. – С.149.
- 8 *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.64.
- 9 *Франко І.* Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі // Збір. тв.: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.45. – С.405.
- 10 Там само.
- 11 Історія української культури.: У 5-ти т. – Т.4. – Кн. 2. – К., 2005. – С.149.
- 12 *Євшан М.* Іван Франко: (Нарис його літературної діяльності) // *Євшан М.* критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998. – С.152.
- 13 Історія української культури.: У 5-ти т. – Т.4. – Кн. 2. – К., 2005. – С.150.
- 14 Там само.
- 15 Там само.
- 16 Там само. – С.161.
- 17 *Франко І.* Назв. праця.
- 18 *Бахтин М.* Автор и герой эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С.101.
- 19 Політична історія України. – С.78.
- 20 *Гасвський С.* Франків "Мойсей": Розвідка і текст поеми // УВАН. – Авгсбург, 1948. – С.10.
- 21 Політична історія України. – С.79–80.
- 22 *Франко І.* Поза межами можливого // Там само. – Т.45. – С.284.
- 23 Його ж. Що таке поступ ? // Там само. – Т.45. – С.341.
- 24 Там само. – С.345.
- 25 Політична історія України. – С.80–81.
- 26 *Франко І.* Передмова до збірки поезій «Мій Измарагд» // *Франко І.* Давне і нове. – Л., 1911. – С.424.
- 27 Політична історія України. – С.81–82.